

УДК 343.13 (477)

DOI https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.8

Коломойцев М. М.,

кандидат юридичних наук, адвокат, докторант
Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України
ORCID: 0000-0001-9685-1536

СУЧАСНИЙ КОНЦЕПТ ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВНИЧА ДОПОМОГА» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

THE MODERN CONCEPT OF LEGAL ASSISTANCE IN THE CRIMINAL PROCESS UKRAINE

Ретроспективний аналіз нормативно-правових актів, що діяли в різні часи в Україні засвідчив, що у різні історичні періоди часу були поширеними до вжитку, зокрема й законодавцем, такі терміни як «юридична допомога», «правова допомога», «правничка допомога». У зв'язку з чим в юридичній літературі також висловлювалися різні підходи щодо співвідношення окреслених юридичних категорій. На підставі аналізу теоретичних підходів щодо співвідношення понять правова допомога і правничка допомога, співвідношення їх із чинними правовими засадами надання правової допомоги, закріпленими у Кримінальному процесуальному кодексі України, обґрунтовано, що підхід за якого правничка допомога надається особою, котра наділена відповідною фаховою спеціалізацією, зокрема адвокатом, а правова допомога – будь-яким юристом, не може бути застосовано у кримінальному процесі. З огляду на це, доведено обґрунтованість підходу згідно із яким терміни «правничка», «правова» й «юридична» у контексті їх вжитку щодо поняття «професійна допомога» допустимо вважати за своїм значенням рівнозначними складовими єдиного синонімічного ряду. Доведено необхідність заміни терміну «правова допомога» на «правничка допомога» у відповідних статтях КПК України. Запропоновано під правничою допомогою, що надається особою у рамках кримінального судочинства слід розуміти діяльність уповноважених на те суб'єктів, які залучені задля здійснення захисту, представництва потерпілого або надання допомоги з питань, що потребують правових знань і спрямована на реалізацію прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Визначено, що окреслена проблематика потребує подальших досліджень, зокрема з огляду на міжнародні правові стандарти та необхідності уніфікації національних нормативно-правових положень, задля недопущення неоднозначного тлумачення доктринальних підходів.

Ключові слова: правничка допомога, юридична допомога, правова допомога, дефініція, концепт, правова засада.

A retrospective analysis of normative and legal acts that were in force at different times in Ukraine proved that in various historical periods such terms as "legal aid", "legal aid", and "legal aid" were widely used, in particular by the legislator. In connection with this, the legal literature also expressed different approaches regarding the ratio of the defined legal categories. Based on the analysis of theoretical approaches regarding the relationship between the concepts of legal aid and legal aid, and their correlation with the current legal principles for the provision of legal aid established in the Criminal Procedure Code of Ukraine, it is substantiated that the approach according to which legal aid is provided by a person who is endowed with the appropriate professional specialization, in particular, a lawyer, and legal assistance by any lawyer cannot be used in criminal proceedings. Given this, the validity of the approach according to which the terms "legal", "legal" and "juridical" in the context of their use to the concept of "professional assistance" can be considered equivalent in terms of their meaning as components of a single synonymous series have been proven. The need to replace the term "legal aid" with "legal aid" in the relevant articles of the Criminal Procedure Code of Ukraine has been proved. It is proposed that the legal aid provided by a person in the framework of criminal proceedings be understood as the activity of authorized entities involved in the protection, and representation of the victim or assistance in matters requiring legal knowledge and aimed at realizing the rights, freedoms and legitimate interests of the participant's criminal proceedings.

The outlined issues have been proven to require further research, particularly international legal standards and the need to unify national legal provisions, to prevent ambiguous interpretations of doctrinal approaches.

Key words: legal aid, legal aid, legal aid, definition, concept, legal basis.

Постановка проблеми. Протягом тривалого періоду в Україні активно використовувався термін «правова допомога». Із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» термін «пра-

вова» замінено законодавцем на «правничка» [1]. З огляду на це конституційні гарантії щодо права особи на захист, закріплені в Основному Законі України, з тих пір отримали таке формулювання «Кожен має право на професійну прав-

ничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» [2].

Наступним визначальним кроком законодавця, пов'язаним із реформатуванням правозахисної діяльності стало реформування процесуального законодавства, що було ознаменоване прийняттям Закону «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 №2147-VIII. Викладені в ньому нормативно-правові положення набули чинності 15 грудня 2017 р., тобто саме з цього часу введено в дію нові редакції ст. 15 Цивільного процесуального кодексу України та ст. 16 Господарського кодексу України, у яких використано таку термінологічну конструкцію як «правнича допомога» [3]. Попри такий підхід, у Кримінальному процесуальному кодексі України досі законодавцем використовується термін «правова допомога», тому ми вважаємо, що такий підхід законодавця вимагає глибокого теоретичного осмислення. Це, зокрема, стосується вирішення питання про доцільність вживання юридичної конструкції «правнича допомога» у теорії кримінального процесу.

Стан опрацювання. Окресленню дефініцій понять правова та правнича допомога, визначенню різноманітних аспектів її надання особі, присвячено роботи багатьох українських вчених. Загальнотеоретичну характеристику права особи на правову допомогу, розкривши систему гарантій його реалізації, розробила, ще до останніх нормативно-правових змін, В. М. Ісакова [4]. У той же час комплексне дослідження особливостей організації діяльності щодо реалізації права особи на безоплатну правову допомогу здійснила М. В. Стаматіна [5]. Конституційні гарантії права особи на професійну правничу допомогу провела А. В. Джуська [6]. Своєю чергою А. В. Боровик зі співавторами підготували навчальний посібник, у якому розглянули адміністративно-правові засади реалізації права на отримання професійної правничої допомоги в Україні [7].

Визначенню сутності правничої допомоги присвятили свої роботи ще й такі практикуючі правники як Є. О. Ананьєв [8], М. В. Єрмаков [9], а також представники наукової спільноти, серед яких: П. Валко [10], В. В. Заборовський [11], О. В. Крушніцька [12], І. В. Міщук [13], О. О. Шандула [14] та ін.

Метою статті є визначення та висвітлення сучасного розуміння концепту «правничої допомоги» у кримінальному процесі України.

Виклад основного матеріалу. Професійну правничу допомогу пов'язують із інститутом представництва, котрий бере свій початок з давніх часів, але стрімкий розвиток отримав у період

становлення римського права. Такий стрімкий розвиток інституту представництва зумовлено тим, що правова процедура судового розгляду з часом ускладнювалася, а тому пересічні громадяни, через відсутність правових знань, почали звертатися до обізнаних у галузі права осіб. Урешті-решт у римському праві сформувалося поняття так званого законного представництва з ознаками процесуального оформлення, що з часом набуло ознак професійної діяльності [15].

В Україні становлення правової системи відбувалося з використанням упродовж тривалого періоду часу поняття «юридична допомога». Як зауважують в юридичній літературі, для позначення професійної допомоги правозахисника, тобто адвоката, використовували саме його. Із прийняттям Конституції України, поряд із поняттям «юридична допомога» почали застосовувати поняття «правова допомога». Це, як визначила Т. В. Омельченко, «спонукало законодавця поступово у нормативно-правових актах замінювати «юридичну» на «правову» допомогу» [16, с. 500]. Варто зауважити, що такі законодавчі новели закономірно заклали фундамент для довготривалих наукових дискусій, у якій взяли активну участь Н. А. Булатова, І. В. Головань, С. Д. Гусарєв, В. В. Заборовський, В. С. Личко, Т. В. Омельченко, Р. С. Титикало, М. В. Удод та Ю. Г. Рябець, Н. М. Фешик, Н. В. Хмелевська, О. Г. Юшкевич та ін. Урешті-решт сформувалося декілька підходів щодо співвідношення понять «юридична допомога» та «правова допомога», а саме:

1) висунуто пропозицію щодо використання поняття «юридична допомога» для позначення діяльності щодо сприяння захисту прав і законних інтересів людини та громадянина, а «правової допомоги» задля позначення відносин співробітництва між державами у правовій сфері (у міжнародному праві) [17 с. 96];

2) висловлено ідею необхідності заміни поняття «юридична допомога» терміном «правова допомога» через архаїчність першого [18, с. 12];

3) вказано про ідентичність визначень окреслених термінів [19, с. 8];

4) запропоновано вважати, що «правова допомога є більш широким, а юридична допомога (чи сукупність її видів) – вузьким поняттям: правова допомога охоплює всі види юридичної допомоги» [16, с. 50; 20, с. 148].

З часом усе ж таки набув поширення термін правова допомога, який наразі все частіше замінюється «правничою допомогою». Щодо заміни поняття «правова допомога» на «правнича допомога», то згідно із законодавчим підходом, це було зумовлено стандартами української мови, згідно із якими «прикметник, застосований для позначення відповідного виду допомоги, походить від іменника, що позначає саму професію особи, яка надає таку допомогу. Імен-

ником для позначення особи, яка надає послуги у сфері права (у юридичній сфері), є слово «правник». Отже, саме особи, що належать до правничої професії, надають професійну правничу допомогу» [21].

Надаючи оцінку такому законодавчому підходу, деякі цивілісти свого часу зауважували, що введення до вжитку у Конституції України, Цивільному процесуальному кодексі України, Господарському процесуальному кодексі України, а також Кодексі України про адміністративне судочинство поняття «правнича допомога» зумовило таке:

1) запровадило до вжитку в обігу чергового новоствореного терміну без точного нормативного визначення його змісту;

2) створило суперечливу ситуацію щодо одночасного існування в законодавстві понять «правнича допомога» та «правова допомога» без розмежування їхнього змісту, визначення точного та логічного місця серед інших правових явищ;

3) створило дисбаланс між гарантіями, закріпленими відповідними положеннями процесуальних кодексів і засадничими гарантіями, задекларованими в Конституції України;

4) внесло плутанину до сталої системи взаємозв'язків між відповідними поняттями профільних законів;

5) спричинило виникнення невизначеності щодо правомірності законного існування інституту «безоплатної правової допомоги»;

6) зумовило виникнення проблемних питань у сфері правозастосування та ускладнило розуміння відповідних дефініцій практикуючими юристами [8].

Щодо теоретичних підходів до осмислення співвідношення окреслених понять, то, зокрема І. В. Міщук на підставі проведеного теоретичного аналізу дійшов висновку, що більшість із учених не знаходять різниці між категоріями «професійна правнича допомога» та «правова допомога», зокрема з огляду на їх юридичний зміст. Сам же автор переконаний, що досліджувані поняття є тотожними за своїм юридичним, можна сказати функціональним, змістом і використовуються для позначення багатоаспектної діяльності правників, що спрямована на забезпечення верховенства права та реалізацію прав людини [13, с. 280]. Водночас наразі досить активно поширюється й інший підхід, згідно із яким поняття «правова допомога» й «правнича допомога» наділені різним семантичним значенням, а отже, і юридичним змістом.

Наприклад, С. Устюшенко вважає, що «правнича допомога» є більш вузьким поняттям порівняно з терміном «правова допомога», адже якщо правова допомога надається правником, вона може вважатися правничою допомогою, у разі, якщо її надає інша особа, така допомога може бути правовою, однак не є правничою.

Дослідниця вважає, що зміщення акцентів законодавець здійснив задля підкреслення того, що правова допомога повинна надаватися спеціальним суб'єктом – фахівцем, особою, котра належить до юридичної професії. Однак авторка погоджується, що у положеннях чинного законодавства України термінологічні конструкції «професійна правнича допомога» та «правова допомога» переважно використовуються як синоніми [22, с. 28–29]. А. Калюжна та Д. Моїсеєнко також вважають, що надання професійної правничої допомоги здійснюють виключно адвокати [23, с. 116], тому не можна ототожнювати професійну правничу допомогу та правову допомогу.

Визначаючи особливості реалізації законодавчого підходу щодо заміни поняття правова допомога правничою допомогою, слід зауважити, що наразі ситуація суттєво змінилася. Такий підхід є наскрізним, адже на теперішній час його застосовано у більшості нормативних джерел. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги» його запроваджено до вжитку у Сімейному кодексі України, Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», змінено назву Закону України від 02.06.2011 № 3460-VI на «Про безоплатну правничу допомогу» [24].

Принагідно зауважимо, що в тексті Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» визначено, що під правничою допомогою слід розуміти «надання правничих послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення» [24]. Своєю чергою під правничими послугами законодавцем визначено такі як: «надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; забезпечення захисту особи від обвинувачення; надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правничої допомоги та медіації» [24]. З огляду на запропоновані визначення доходимо висновку, що здійснення захисту особи у кримінальному провадженні також є різновидом правничої послуги, а отже, є формою реалізації правничої допомоги. Та попри такий підхід, у Кримінальному процесуальному кодексі України поняття «правнича допомога» поки що не застосовується.

На підставі узагальнення теоретичних напрацювань у сфері прав людини і громадянина, а також положень національного та міжнародного законодавства, що врегульовувало питання їх правового статусу, деякі українські вчені дійшли висновку, що:

1) право на отримання професійної правничої допомоги є гарантією забезпечення та реалізації всіх інших прав, свобод і законних інтересів особи;

2) професійна правнича допомога – це діяльність уповноваженого на надання такої допомоги суб'єкта, який користуючись передбаченими чинним законодавством різні правові засоби і способи з персоніфікованого професійного невластного й організованого сприяння у вирішенні проблемної життєвої ситуації з метою задоволення прав свобод і законних інтересів людини і громадянина;

3) правова допомога може надаватися у таких формах як: інформування, консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення [7, с. 32–34]. Принагідно зауважимо, що окреслені пропозиції вчених суттєво не відрізняються від тих, котрі свого часу були запропоновані О. Юшкевич щодо розуміння категорії «правова допомога». Так, авторка, узагальнюючи наукові погляди на явище правової допомоги, наводить його тлумачення у широкому та вузькому значеннях. У широкому сенсі під правовою допомогою вона запропонувала розуміти діяльність, спрямовану на реалізацію та захист прав, свобод і законних інтересів заінтересованих суб'єктів, котра здійснюється уповноваженими на те особами чи органами в порядку та у видах не заборонених законодавством, пов'язану з застосуванням правових норм. Своєю чергою у вузькому розумінні під правовою допомогою, згідно із позицією авторки слід розуміти відповідні «правові заходи, що здійснюються уповноваженими суб'єктами, спрямовані на конкретну особу, яка перебуває у складних життєвих обставинах та потребує сторонньої допомоги з метою правильної орієнтації в чинному законодавстві, виховання звички свідомого виконання правових норм, що сприяє поліпшенню її життєдіяльності та соціальної адаптації» [25, с. 131].

Окрім цього, важливо звернутися до іманентних ознак «професійної правничої допомоги». До них, зокрема, у спеціальній літературі відносять такі: 1) це допомога у сфері застосування різних джерел права; 2) виходить від професійного правника – юриста; 3) її змістом є надання юридичних послуг; 4) вона спрямована на захист прав і свобод людини і громадянина [14, с. 114–115].

Звертаючись до доктринальних і правозастосовних засад кримінального процесу, слід відмітити, що чинний Кримінальний процесуальний кодекс України не містить ані дефініції поняття «правова допомога», ані дефініції «правнича допомога». Водночас термінологічна конструкція «правнича допомога» поки що не вживається законодавцем у тексті основного джерела кримі-

нального процесуального права. При аналізі тих нормативних положень, що визначають порядок участі захисника в кримінальному провадженні або представника потерпілого, яким може і не бути професійний правник (зокрема, що стосується представника юридичної особи), вживається поняття «правова допомога». Вважаємо, що такий підхід законодавця закономірно зумовлено тим, що й інститут захисту у кримінальному процесі, і інститут представництва потерпілого, має на меті забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження. Тим паче, що навіть особі, яка перебуває у статусі свідка гарантовано право «користуватися під час давання показань та участі у проведенні інших процесуальних дій *правовою* (курсив – М. М.) допомогою адвоката» [26]. Це дозволяє припустити, що підхід за якого правнича допомога надається особою, котра наділена відповідною фаховою спеціалізацією, зокрема адвокатом, а правова допомога – будь-яким юристом, не може бути застосовано у кримінальному процесі. З огляду на це ми підтримуємо підхід В. М. Тertiшника та Ю. С. Шемчушенка згідно із яким вживані в науковому обігу на сьогодні щодо поняття «професійна допомога» терміни «правнича», «правова» й «юридична», допустимо вважати за своїм значенням рівнозначними складовими єдиного синонімічного ряду [27, с. 6].

З огляду на обґрунтовану потребу уніфікації термінологічного апарату, що використовується у різноманітних національних законодавчих актах, вважаємо, що у відповідних статтях КПК України також слід замінити термін «правова допомога» на «правнича допомога». Під правничою допомогою, що надається особою під час здійснення кримінального судочинства ми пропонуємо розуміти діяльність уповноважених на те суб'єктів, які залучені задля здійснення захисту, представництва потерпілого або надання допомоги з питань, що потребують правових знань і спрямована на реалізацію прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Висновки. На підставі ретроспективного аналізу нормативно-правових актів, що діяли в різні часи на території України і є чинними наразі, з'ясовано, що у різні часи були поширеними до вжитку, зокрема й законодавцем, такі юридичні терміни як «юридична допомога», «правова допомога», «правнича допомога». На підставі аналізу теоретичних підходів щодо співвідношення понять «правова допомога» і «правнича допомога», співвідношення їх із чинними правовими засадами надання правової допомоги, закріпленими у Кримінальному процесуальному кодексі України, обґрунтовано, що підхід за якого правнича допомога надається особою, котра наділена відповідною фаховою спеціалізацією, зокрема адвокатом, а правова допо-

мога – будь-яким юристом, не може бути застосовано у кримінальному процесі. З огляду на це, дотримуємося підходу згідно із яким терміни «правничка», «правова» й «юридична», у контексті їх вжитку щодо поняття «професійна допомога», допустимо вважати за своїм значенням рівнозначними складовими єдиного синонімічного ряду. Вважаємо, що наразі доцільно замінити термін «правова допомога» на «правничка допомога» у відповідних статтях КПК України. Доходимо висновку, що під правничою допомогою, котра надається особою у рамках кримінального судочинства слід розуміти діяльність уповноважених на те суб'єктів, залучених задля

здійснення захисту, представництва потерпілого або надання допомоги з питань, що потребують правових знань і спрямована на реалізацію прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження.

З огляду на складність окресленої проблематики вважаємо, що вона потребує подальших досліджень, зокрема з огляду на чинні міжнародні правові стандарти, приведення національного законодавства до норм європейського, а також з огляду на необхідність уніфікації національних нормативно-правових положень, задля недопущення неоднозначного тлумачення доктринальних підходів.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n134> (дата звернення: 18.02.2024).
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 18.02.2024).
3. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#n2972> (дата звернення: 18.02.2024).
4. Ісакова В. М. Право на правову допомогу: поняття, особливості, гарантії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2013. 19 с.
5. Стамагіна М. В. Організація діяльності щодо реалізації права громадян на безоплатну правову допомогу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2013. 21 с.
6. Джуська А. В. Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2018. 271 с.
7. Боровик А. В. Адміністративно-правові засади реалізації права на отримання професійної правничої допомоги в Україні: навч. посіб. / А. В. Боровик, А. В. Деревянко, О. Ю. Дрозд та ін. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2021. 252 с.
8. Ананьєв Є. О. Юридична допомога. Правничка чи правова? *Правова група «Юста»*. 2018. URL: <http://justa.com.ua/blog/yuridichna-dopomoga-pravnichka-chi-pravova> (дата звернення: 01.04.2024).
9. Єрмаков М. В. Правова допомога або професійна правничка? *Юридичний портал «Протокол»*. 2018. URL: https://protocol.ua/ua/pravova_dopomoga_abo_profesiyna_pravnichka/ (дата звернення: 02.04.2024).
10. Валко П. Поняття та сутність безоплатної правової допомоги в Україні, її система та види. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Випуск № 2(23). Том 2. С. 3–10.
11. Заборовський В. В. Співвідношення понять «правова допомога» та «правова послуга» в аспекті визначення сутності професійної діяльності адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2016. Вип. 40 (2). С. 131–137.
12. Крушницька О. В. Розмежування поняття правової допомоги. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 98–102.
13. Міщук І. В. Концепція професійної правничої допомоги в Україні: загальнотеоретичний аспект. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 5. С. 278–282. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.51>.
14. Шандула О. О. Роль адвокатури в реалізації права особи на професійну правничу допомогу. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3 (90). С. 110–119.
15. Право особи на безоплатну правову допомогу / Ю. О. Данилевська, Л. В. Павлик, З. З. Петрович, У. О. Цмоць. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 136 с.
16. Омельченко Т. В. Законодавче закріплення терміну «правова допомога». *Форум права*. 2012. № 3. С. 500–504. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/ejournals/FP/2012-3/12otvtpd.pdf (дата звернення: 15.04.2024).
17. Титикало Р. Детермінація визначення «правова та юридична допомога» у теорії адміністративного права. *Право України*. 2008. № 3. С. 94–97.
18. Головань І. В. До питання про поняття адвокатської діяльності. *Адвокат*. 2012. № 1. С. 12–15.
19. Личко В. С. Поняття та види правової допомоги в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2013. 24 с.
20. Хмельєвська Н. В. Розмежування понять «правова допомога» та «юридична допомога» як основа цілісної системи правової допомоги. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 3. С. 143–149. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2012_3_24 (дата звернення: 15.09.2017).

21. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 25 листопада 2015 року № 3524. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209 (дата звернення: 15.04.2024).
22. Устюшенко С. Витрати на професійну правничу допомогу у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2019/9/6.pdf> (дата звернення: 14.04.2024).
23. Калюжна А., Моїсеєнко Д. Особливості відшкодування судових витрат на професійну допомогу адвоката в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 71. С. 115–119.
24. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#> (дата звернення: 18.02.2024).
25. Юшкевич О. Г. Надання правової допомоги як вид соціальних послуг. *Право і безпека*. 2009. № 1 С. 129–135.
26. Тертишник В. М., Шемшученко Ю. С. Правнича допомога та захист у кримінальному процесі: підручник. Київ: Алерта, 2018. 446 с.